

Олександр СОЛЕЦЬКИЙ

КАРТИНА БАРОКОВОГО СВІТУ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ВАЛЕРІЯ ШЕВЧУКА

Намагання досягнути світ у всій його повноті стало однією з найхарактерніших прикмет бароко і зумовило особливий стиль висловлювання. За твердженням Дмитра Чижевського, “любов до антитези та, мабуть, і його (бароко – О. С.) пристрасть до великих форм, до універсальності, до всеохопливості” [5, с. 240] – домінантні риси стилістики бароко. Зрештою, з цим погоджується значна кількість дослідників літератури цього періоду.

Про універсальність досягнення барокової картини світу пише Валерій Шевчук у багатьох літературознавчих працях, намагаючись простежити еволюцію цього явища: від раннього періоду до творів, які увібрали в себе відлуння цього могутнього стилю (“Енеїда” Івана Котляревського). На його думку, відтворення універсальної картини світу представлене у двох вимірах: “макрокосму (опис землі, планет, країн, природи та її явищ, тваринного та рослинного світу) і мікрокосму (людина з її вадами та достоїнствами, з непримиренною боротьбою у ній цих двох начал, про життя, смерть і заняття людини)” [10, с. 194]. Це типово барокова антитетика, яка стає пізніше чи не найвизначнішим постулатом філософії Г.Сковороди, включаючи в себе найрізноманітніші форми співвідношення “людина і світ”. З одного боку, це усвідомлення наповненості світобуття, з іншого – визнання ієрархічності його існування, єдиначасової вимірності. Тому в моделюванні барокового образу світу важливе місце займає принцип структурування, каталогізованого мовного реконструювання через перерахування певних явищ, ознак та проявів життя людини та природи. Картина світу, таким чином, розпадається на велику кількість мікросвітів, які цілісно охоплюють повноту буття “універсуму”.

Першим українським твором, в якому відчутне універсальне охоплення світу, на думку В.Шевчука, була “Роксоланія” Себаст’яна Кленовича. До українських зараховуємо цей твір лише

тому, що автор пише про Україну та для українців, хоча користується при цьому латинською мовою. За спостереженнями В.Шевчука та інших дослідників, С.Кленович є скоріш поляком, ніж українцем. Мабуть, українцями були його предки. До ключових проявів цього принципу тут відносяться: спроба проголосити український Парнас у Львові, введення України в загальноєвропейський контекст, перелік особливостей побуту, звичаїв русинів, опис багатств тваринного та рослинного світу і відзначає, що “через це образ України подається тут як часткове в цілому, при тому часткове набирає образу цілого, цей принцип згодом активно використовувався у поезії бароко. Отже, універсальна картина України є чи ніби стає моделлю універсальної картини світу” [10, с. 194]. Іншими зразками є так звані “Люцидарії” та “Бестіарії”, в перших подається зображення універсального опису землі, цілком фантастичного, в других – реальних та фантастичних представників тваринного світу.

Ще однією формою представлення універсальної картини світу є утопії: спроби уявити ідеальне суспільство минулого чи майбутнього. Для цього, зазначає В.Шевчук, “твориться уявна картина життя в уявній країні як частина світобудови чи як всесвітня одиниця, вона населяється уявними людьми з уявним правопорядком, на думку авторів, досконалішим від того, що існує в житті реальному” [10, с. 195]. Виникнення утопій на українському ґрунті пов’язане з запозиченням утопічних сюжетів з європейських літератур, акцентує Валерій Шевчук та стверджує, що “ще у “Похвалі Глупоті” Еразм (Роттердамський – О.С.) прагне оглянути світ універсально, – осмислити різні людські стани, вади й достоїнства, вікові та соціальноетичні якості, забавки, заняття, державну владу, мистецтва, ремесла, якості характеру, релігії, науки тощо” [7, с. 95]. В Україні, наголошує В.Шевчук, такі твори тісно пов’язані з домінуючим в культурі епохи релігійним фактором та створювались як риторичний засіб прославлення та охорони власної віри. Так, “Лист половця Івана Смерти”, в якому подається опис ідеального світу, витворений у протестантських колах, послання Івана Вишенського, для якого людство – це велика сім’я, – уявна картина ідеального християнського суспільства. Зразками утопічності є створені в літературі цього часу образи раю та пекла, причому, уявлення раю значно бідніші, ніж уявлення пекла, що, певною мірою,

зумовлене “містичним песимізмом” самої епохи, риси утопічності віднаходимо у творах Григорія Сковороди – уявлення так званої “горньої республіки”.

Валерій Шевчук зауважує різні рівні універсального в українській літературі XVI-XVII ст. Так, Іван Домбровський у “Дніпрових каменах” універсальну картину світового буття подає через виклад української історії, літописець Самійло Величко – через виклад української історії в загальноєвропейському контексті, Софроній Почаський у “Евхаристиріоні” – через спробу описати всі людські умілості, науки і форми мистецтва. Дослідник зазначає, що вже в “Дніпрових каменах” простежується “розвиток принципу у глибину, тобто частина виділяється із загального і стає самостійним художнім тілом, причому засади універсального опису не втрачаються” [10, с. 197]. Звуження світових обріїв, тобто зосередження уваги на конкретніших просторових та часових межах свідчить про загальну тенденцію розвитку гносеологічних уявлень та намагань глибшого розуміння сенсу буття. Тому В.Шевчук, розглядаючи твори, в яких відчутне поступове наростання масштабності в охопленні життя світу, доречно виділяє принцип “висхідної”. Як наслідок, “найуніверсальніший твір, котрий творить універсальну картину світу в українській літературі, його найдовершеніший і класичний через те зразок – то це буде саме “Енеїда” Івана Котляревського” [10, с. 200]. Водночас, саме це одна з ознак, що дають В.Шевчуку можливість зараховувати “Енеїду” І.Котляревського до пізнього низового бароко.

Варто окремо зупинитися на деяких моделях універсалізації картини світу, що були найбільш вживаними і зумовлені певним ідеологічним та світоглядним спрямуванням самої епохи. Потреба утвердження науки та освіти спонукає Софронія Почаського описати у “Евхаристиріоні” всі можливі людські умілості, науки і форми, причому у вказаного автора “помітне намагання виділити здатність кожної з наук передавати цілісний образ світу” [2, с. 8]. На основі цього твору В.Шевчук простежує, як функціонує принцип універсальності, зазначаючи: “ йдеться про граматику, діалектику, арифметику, музику, геометрію, астрономію, що є, зрештою, компонентами пізнання універсальної картини світу, отже, в творі подається не сама картина, а тільки універсальний інструментарій для її пізнання” [10, с. 197]. Безперечно, методологія структу-

рування, розчленування образу світу позначена впливом конкретних математичних дисциплін, які відкрито спонукали письменників епохи текстуально означувати картину світу, приміром, за принципом арифметичного поділу. Доказом цього є вже самі назви творів, які засвідчують орієнтацію на структурно-математичний підхід до осягнення світобуття чи його мікропроявів: “Вінок цнот Єлисея Плетенецького “ Олександра Митури, “Зегар з полузегарком “ Івана Величковського, “Світ, розглянений по частинах” Данила Братковського, “Брак семи добродійностей із сімома гріхами в людині-мандрівцю” Йоасафа Горленка та інші. Проте це лише один з можливих проявів універсальної єдності, що реалізується через барокову інтернаукову пов’язаність. Софроній Почаський, описуючи способи зв’язку зі світом людей різних наукових чи життєвих орієнтацій, наголошує на можливостях пізнання світу через різні його прояви, що відображують загальну картину світового буття, а водночас полівалентність відношення “людина/Всесвіт”, яке є центральним для філософії доби бароко [1, с. 68].

Тенденції до розмежування теології та філософії, зміна акцентів пізнання, поява пантеїстичних уявлень, руйнація усталених світоглядних стереотипів XVII ст. потребували нового осмислення місця людини на землі. Письменники цього часу все частіше починають звертати увагу на місце людини в універсальній картині світу. Найдокладніше це робить, на думку В. Шевчука, Климентій Зиновійв. “Починає Климентій із віршів на смерть, переходить до хвороб людських, пише цикл віршів про жінок та чоловіків з їхніми добрими, а більше лихими рисами; зрештою, переходить до занять людських, подавши їх дивовижну мозаїку, особливо докладно розглянувши ремесла, якими займалися українці того часу” [10, с. 198].

Якраз у його творах можна побачити, що домінування античної міметичної концепції мистецтва як “наслідування природі”, поступово занепадає. Акцент переноситься на людську особистість, але таку, що несе на собі знак певної каталогізації і тому не відбувається порушення універсальності відтворюваного світу. Ченці, попи, козаки, селяни, міщани – все це узагальнені образи, позбавлені особливо яскравих індивідуальних рис, це одні з тих багатьох, які заповнюють неосяжну картину земного українського світу.

Традицію створення універсальної картини світу свідомо, за В.Шевчуком, продовжує Григорій Сковорода, що витворює власну

різнопластову та багатокомпонентну універсальну картину світу. В.Шевчук виділяє три різновиди викладу думок про світ на основі жанрового розрізнення творів мислителя: 1) серія філософських трактатів, 2) серія поезій, 3) серія притч, байок.

Універсалізм Сковороди простежується в його філософських теоріях. Принцип самопізнання – найвагоміший стрижень філософії Г.Сковороди, що тісно вплітається в усі інші концептуальні ідеї мислителя, не випадково з'являється в період найяскравішого розвитку культури українського Бароко. Почуття “ясності неясного”, тобто реальної присутності в житті чогось незбагненого для розуму, непрозоро-темного і незвичайного” [3, с. 7], що було властиве людині Бароко, потребувало принаймні поверхового пояснення та вирішення. Тому самопізнання звернене в середину самої людини, на її інтереси, зацікавлення й через них прямує до осягнення Бога в ній та є засобом віднайдення власного “я”. Таким чином, філософ активно розробляє різноманітні пласти універсальної картини, які спрямовані не тільки на пізнання світу, але й на пошук того життєвого стилю, який давав би можливість людині віднайти своє місце в ньому. Сковорода об'єднує ідеї античних стоїків й епікурейців та середньовічних християнських мислителів. Аскетичність як спосіб людського буття, як різні етапи пізнання Істини, як система поглядів, що визначають поведінку та мислення людини і певну світоглядну концепцію стає не лише способом “чернечого”, “келійного” просторового відмежування від світу, “мирської суєти”, а – духовною аскетичністю, яка зводиться до вимог розумного самообмеження в усьому: в їжі, одязі, житлі, теплі, що потребує безпосереднього єднання з природою, пізнання Бога через неї, рухливого просторового переміщення та просто мандрівки. Отже, середньовічний містичний аскетизм поступається аскетичній духовності.

В.Шевчук відзначає й інші прояви принципу універсальності у Г.Сковороди, наприклад те, що укладаючи “Сад божественних пісень”, поет не тільки ставить універсальні вимоги до книги “(як поетичний виклад думок, своєрідний огляд світу і як практичний посібник для науки і поезії), а створює в такий спосіб унікальну антологію поетичних розмірів українського бароко” [7, с. 213].

Окремої уваги заслуговує модель універсальної картини світу репрезентованої І.Котляревським у “Енеїді”. Цей твір В.Шевчук

вважає найбільш універсальним твором періоду українського бароко. Як і Г.Сковорода, І.Котляревський свою поему будує за принципом різноплощинності. Стиль розгортання сюжету “Енеїди”: “простацький, бурлескний із грубуватим гумором, притчовий – через серію історій, які переживає герой, і нарешті філософічний – глибоко серйозна підтекстова основа твору” [10, с. 200]. І.Котляревський, переконаний В.Шевчук, творить картину світу через менше до більшого, тобто, як і С.Кленович, описує українця та його життєві колізії, створюючи таким чином образ людини взагалі. Еней має своєрідні зв’язки з небом, богами, природою, людьми, що насичує, наповнює життя головного героя. Мандрівка Енея разом з троянцями інтерпретується В.Шевчуком як рух козачтва в часі. Хронотоп “дороги в часі”, на якій головний герой потрапляє в різні ситуації сприяє архітектонічній побудові універсальної картини світу. Загалом у такому викладі, наголошує В.Шевчук, “поема має цілком закінчену структуру і творена за усіма ознаками бароко” [8, с. 32]. Універсальна картина світу подається в кількох вимірах: сучасне життя України (цьому присвячений опис пекла), двоплановість сприймання твору: як цілком фантастичної трагедії на “Енеїду” Вергілія та як викладу історії України через підтекстове прочитання твору. Різноплановість читання тексту твору В.Шевчук пояснює особливим компонованням, що перейняте І.Котляревським з вертепного дійства, де на горішньому ярусі скриньки гралося високе бароко, а на долішньому – інтермедійна частина. “І.Котляревський, однак, ніби перевернув оту скриньку догори дном: на горішньому ярусі відтак розіграв інтермедійну частину, подавши її першим читанням, а в долішній опустив бароко високе – історію своєї землі” [8, с. 33]. Проте в поемі автор не обмежується лише створенням всеохопливої картини українського світу, створює він і універсальну картину європейського світу та визначає місце українського народу в ньому. Цьому присвячена трагедія не з “Енеїди”, а з “Одісеї” Гомера про острів Еа, де жила Цірцея, що заворожила Одиссея. В п’яти строфах змальовує письменник цілу Європу, вписуючи в це коло й українців в образі вола, що повинен працювати в ярмі. Тут В.Шевчук проводить цікаву паралель до німецької гравюри з XVII століття, “на якій зображено в різних костюмах та образах народи Європи, серед них подано й українця, а турка – в образі пса, згадуємо про це тому, що такий спосіб художнього мислення був цілком бароковий” [8,

с. 36]. Алюзійність багатьох історичних подій, що відбувалися в Європі, їхнє переплетення з трагедійним переспівом “Енеїди” в четвертій частині створює універсальну барокову картину усього світу. Загалом В.Шевчук наголошує і на багатьох інших особливостях створюваної універсальної картини світу І.Котляревським, зазначає, що цей принцип вжито письменником і в “Наталці Полтавці”.

В.Шевчук не випадково цілісно та детально перераховує у своїх розвідках та статтях різноманітні прийоми відтворення універсальної картини світу, оскільки вона підкреслює панорамність, масштабність розгляду певних явищ письменниками бароко та є однією з істотних рис їхнього художнього мислення. Джерелом цього “універсального мислення” була античність з політеїстичним сприйманням світу, розчленуванням та наданням кожному мікропрояву світу свого небесного апологага.

Письменникам бароко притаманний особливий підхід до античності, алегорико-символічне переосмислення давніх міфологічних уявлень у сполученні з християнськими ідеями. Тому й з’являються геліконські музи на Україні в “Роксолані” С.Кленовича, вчену дружину, яка збирається навколо Петра Могили називають “Кієво-Могилянським Атенеєм”, Нарцис стає символом самопізнання Г.Сковороди, античний герой Еней одягається І.Котляревським в українські шати. Такі дуалістичні компіляції враховували різноплочинність підходів до осягнення світу. Д.Наливайко зауважує, “так з’являлись в їхніх творах дивовижні поєднання християнських і античних елементів: хрест порівнювався з тризубцем Нептуна, Мадонна виступала під ім’ям Діани, символічними вираженнями теологічних понять ставали амури й купідони” [4, с. 48]. Такі кардинально несумісні, здавалось б, поєднання пов’язані з іншою вагомою рисою мислення епохи бароко, що лише підтверджує бажання всеохопливого, своєрідного діалектичного осягнення світу, – антитетичністю. Барокова роздвоєність, розчленування тілесного та духовного, поділ світу на матеріальний та ідеальний – все це ті фундаментальні ознаки, що є своєрідним відображенням прагнення універсального пізнання світу, від синонімічного до діалектичного. Як помічає Д.Чижевський, “основні елементи “діалектичного” мислення в цьому первісному значенні слова є: 1) “антитетика”, себто відкриття протилежних означень у

всякому дійсному бутті; 2) принцип коловороту. Ці обидва принципи ми знайдемо в парадоксально загостреній формі в Сковороди. В основах своїх вони виходять від Платона, Плотіна, Прокла та декого з отців церкви” [6, с. 241]. Зрештою, присутні ці принципи й у художніх світоглядних системах вже згадуваних нами інших, окрім Г.Сковороди, письменників бароко: Софронія Почаського, Климентія Зіновієва, Данила Братковського. Антиномічність, антитезність одні з найяскравіших рис бароко, що й вели письменників до універсалізму.

Намагання цілісного, всеохопного відтворення образу світу вимагало відповідного мовного використання, залежно від обраних письменником теми, жанру, стилю, читацького кола, для якого автор власне і створював свій твір. Більшість дослідників схиляються до думки, що література цього часу виконувала часто певні ідеологічні, політичні, освітні, релігійні функції, тобто була явищем поліфункціональним і ставала засобом ведення полеміки з гострих проблем сучасності, окрім того, вона давала можливість письменнику через вибір певного мовного різновиду спроектувати текстову інформацію на певний, часто обмежений, читацький простір. В.Шевчук складає детальну уніфіковану таблицю мовного функціонування з вказівками на період використання, жанрові межі [9, с. 8], що зрештою є також свого роду універсальною картиною мовного барокового світу.

Викладені нами роздуми, звичайно, охоплюють далеко не всі риси дослідницьких зацікавлень В.Шевчука й не вичерпують проблеми тлумачення універсальної картини світу в творчості письменників епохи українського бароко. Інтерпретація масштабності художнього мислення, панорамності бачення явищ навколишньої дійсності – це ще один вагомий крок до осмислення реліктового історичного відношення “світ/людина” в творах українських барокових письменників.

-
1. Горський В.С. Історія української філософії. – Київ: Наук. думка, 1997. – 286 с.
 2. Криса Б.С. Образ світу в українській поезії XVII-XVIII століть. – Автореф. дис... доктора філолог. наук. – Київ, 1995. – 48 с.
 3. Макаров А. Світло українського бароко. – Київ: Мистецтво, 1994. – 288 с.

4. Наливайко Д. Українське літературне бароко в європейському контексті // Українське літературне бароко. – Київ: Наук. думка, 1997.
5. Чижевський Д. Історія української літератури. – Тернопіль: Феміна, 1994.
6. Чижевський Д. Філософія Г.С.Сковороди. Вступ // Сковорода Г.: дослідження, розвідки, матеріали. – Київ: Наук. думка, 1992.
7. Шевчук В. Дорога в тисячу років. – Київ: Рад. письменник, 1990.
8. Шевчук В. “Енеїда” Івана Котляревського в системі літератури українського бароко. – Львів: Сполом, 1998. – 61 с.
9. Див.: Шевчук В. Роздуми про культурно-стилістичні епохи (Схема мовного розвитку української літератури у зв’язку з літературно-стилістичними епохами) // Укр. мова та література, 1998. – №9. – С. 8.
10. Шевчук В. Універсальна картина світу у творчості письменників українського бароко // Наука і культура. – Київ, 1994. – Вип. 28.